

Fried István

Közép-Európa emlékezete

(Szélszövegek Csáky Móric könyvéhez)¹

„A nemzeti és a nemzetek feletti, a hagyományokban erőforrást kereső és a hagyományaiban fejlődésellenes maradiságot gyanító két szemlélet ütközik kis és nagy népek magatartásában. (...) A kis nép, mint egyéniség, a veszélyek elől néha a nacionalizmusba menekül, néha létezése tudatának mélyebb térfogataiba. Ilyen térfogat az irodalom, a művészet.” (Márai Sándor)²

„Goethe. »Es gibt keine patriotische Kunst und keine patriotische Wissenschaft, Beide gehören... der ganzen Welt und können nur durch allgemeine freie Wechselwirkung aller zugleich Lebenden... gefördert werden.« De nincsen »hazafiság« sem, ha nem szolidáris mindennel, ami más és idegen.” (Márai Sándor)³

Jóllehet Csáky Móric új monográfiájában Márainak neve nem bukkan föl, még ott sem, ahol írók, költők, nyelvtudósok kétnyelvűségéről, két kultúrában való otthonosságáról, saját és másoktól idegennek ismert egymásra vetüléséről ír szerfölött figyelemre méltó sorokat, az otthoni magyar–német nyelvviségről hírt adó, a magát német nyelvű újságírónak is elfogadtató Márai Sándor pályájával akár illusztrálhatná, miként dolgozza föl egy különösen érzékeny („sértődött”) szerző a centrum és a periféria rivalizálását, egymásra hatását; mint határozza meg egy akár különösnek is minősíthető városiasság („várososság”), amennyiben beleértjük a civilizatorikus modernség terét és idejét, nyelv- és művelődéselfogását, mennyire másképpen érti a „kis nép”/„kis nyelv” fogalmat, mint a nem teljesen jogosan Franz Kafkára hivatkozó elméleti gondolkodás, arra a Kafkára, akinek Márai első magyar nyelvű tolmácsolója volt.⁴ Nemcsak a Kassa–Bécs „útvonalon” közlekedő, hivatalosan még Grosschmid Sándornak jegyzett újságíró és reménybeli szép-

1 Moritz Csáky, *Das Gedächtnis Zentraleuropas*. Kulturelle und literarische Projektionen auf eine Region. Wien–Köln–Weimar, Böhlau, 2019. Némely vonatkozásban a magam kutatásait szembesítem Csáky Móric könyvének állításaival, lábjegyzetben hivatkozom néhány közleményemre.

2 Idézem: Régió, nemzetiségek a jövő Európájában, in: *Az Európai Unió és az etnikai kisebbségek – diagnózis és prognózis* –, szerk. Benyák Mária. Wien–Bécs, Zentralverband Ungarischer Vereine und Organisationen in Österreich, 2004, 110.

3 „Goethe. Nincs hazafias művészet, nincs hazafias tudomány. Mindkettő (...) az egész világré, és támogatójuk csak minden kortárs élő általános és szabad kölcsönhatása lehet” (Tandori Dezső ford.). Márai Sándor, *A teljes napló 1982–1989*, sorozatszerk. Mészáros Tibor. Budapest, Helikon, 2018, 26, 190.

4 Fried István, *Márai Sándor és Franz Kafka*. Tiszatáj 2006, 7., 73–81., uő, Sándor Márai und Franz Kafka. Kafka-Katern (Amsterdam) 16, 2006, 4., 76–81.

író engedte magára hatni a Jung Wien művészeti világát, személyes érintettsége, azaz megannyi életrajzi adat járul ahhoz, hogy a Csáky Móric által Zentraleuropának nevezett régió emlékezetéhez az emigrációban is vissza-visszatérjen, mindenekelött naplójegyzeteiben, az 1940-es esztendőkhben pedig emblematikussá lett *A gyertyák csonkig égnek* című regényében, különös tekintettel a regény bécsi „reáliái”-ra, a jelöletlen idézetre az egyetemes szétesésről (származzék az akár Hofmannsthaltól, akár Rilketől – nyolcadik Duinoi elégia! –) szóló passzusokra, valamint a századfordulós Bécs Mahler és R. Strauss meghatározta zenéjére. Márai Monarchia-szövege természetesen nem kevesebbet köszönhet Krúdy Gyula Monarchia-látomásának, I. Ferenc Józseftől Szemere Miklósig (Alvinczy Eduard), a bécsi lóversenyektől, a lipicai lovak morgenarbeitjétől a gasztronómiai élményekig⁵, illetőleg a Wiener Werkstätte táncművészetét reprezentáló unokanővérekig, a Wiesenthal lányokig, valamint a bécsi Modernséghez sorolt szerzőkig. Márai kétnyelvűsége⁶ egybevethető azokéval, akik Csáky Móric értelmezésében egy olyan közép-európai művelődést sajátítottak el és közvetítettek (Kafkától Rilkéig, Fritz Mauthnertől Vilma von Vukelichig), amely egyben az „Európa kicsinyben” tézist igazolta.⁷ Csáky Móric korábbi műveiben már szólt a Ján Čaplovičnak – Csaplovics Jánosnak – Johann von Csaplovicsnak egyként nevezhető értekezőről-etnográfusról, aki Magyarországot soknyelvűsége, többkulturalitása, soknemzetiségű volta okán ekként minősítette; ebben a könyvben is emlegeti az utazókat, a gondolkodókat, akik rácsodálkoztak a dunai Monarchiára, éppen a följebb említett sokféleséget, összeszövődöttséget, „kontrasztokat” szemügyre véve, amely(ek) – mint ismeretes – nem pusztán a török háborút követő újjászervezés – építkezés korszakára jellemzők, hanem nem látszottak megszűnni a nyelvi nacionalizmus egyneműsítő törekvései periódusában sem; és amelyek nem pusztán művészek, tudósok, bölcselek alkotásaiban kaptak formát, hanem a hétköznapi érintkezések során is. Ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy mily paradox módon regisztrálható nem csupán a nyelvi-kulturális sokszínűség, hanem a posztkolonialis elméletből⁸ kölcsönzött „hibriditás” is, hozzátéve, hogy az esetleges régebbi földrajzi határok, de az újak sem estek, és ma sem esnek egybe a nyelvi határokkal, a vegyes nyelvű vidékre vetve akár futó pillantást, még inkább érzékelhető, hogy mennyire élő az, ami, Bartók Bélától kérve kölcsön a kifejezést, a népzene jellemzője a dallamok kereszteződésének és visszakereszteződésének nevezhető, illetőleg amit szótárszerűen mutatott be Hadrovics László a szerb-

5 István Fried, *Gyula Krúdy's letzte Mahl in Sándor Márais Roman Sindbad geht heim, in Kulinarik und Kultur. Speisen als kulturelles Codes in Zentraleuropa*, hg. Moritz Csáky, Georg Christian Lack. Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 2014, 72–187. Vö. még: Moritz Csáky, *Speisen und Essen aus kulturwissenschaftlicher Perspektive*, in uo, 9–36.

6 Márai Sándor, Kassa. Ujság 1933. okt. 15. beszámol gyermekkorára magyar környezetéről és ott-honi német-magyar kétnyelvűségéről. Ezt a mondatot idézi: hozd el a nachkasztáni sublodjából a handbuchot. Eperjesen az érettségiző szlovák-magyar keveréknyelvet hallott. Vö. uő, Pesti siker. Publicisztika 1931–1933, sorozatszerk. Mészáros Tibor. Budapest, Helikon, 2009, 438. Vö. még: uő, Csutora. Budapest, Helikon 2002, 15. A „snorka” a „nem nagyon finom, de közkeletű schnorren” familiáris változata.

7 Moritz Csáky, W. A. Mozart und die Pluralität der Habsburger-Monarchie, István Fried, Plurikulturalität in Ungarn im Zeitalter Mozarts, Jiří Fukáč Nationelles (Populares) der Musikkultur in den böhmischen Ländern um 1800, in *Europa im Zeitalter Mozarts*, hg. Moritz Csáky, Walter Pass, Wien-Köln-Weimar, Böhlau, 1995, 271–281, 282–285, 286–290. Vö. még: Jean Béranger, *La culture autrichienne a l'époque des Lumières*, in uo, 229–241, főleg 236–240.

8 Beate Burtscher-Bechter, Diskursanalytische-kontextuelle Theorien, in *Einführung in die Literaturtheorie*, hg. Martin Sexl, redaktionelle Mitarbeit Valerie Told. Wien, Facultas Verlags- und Buchgesellschaft AG, 2004, főleg: 276–285. Gayatri Chakravorty Spivak, *Can the Subaltern speak* (1968) szólva: 284–285.

horvát nyelv magyar elemei után nyomozva (korábbi műveiben a kajhorvát írásbeliség magyar párhuzamait, példáit és befogadásának eseteit tárta föl).⁹

A paradoxonra visszatérve: míg Közép-Európa ennek az Európa kicsinyben „kép” (képzet) kulturális-nyelvi stb. megfelelőjének tetszett, ennek ellenében a XIX. század végére, a XX. század elejére itt izzott a leginkább a vágy egy nemzetállami létezés megteremtésére, itt igyekeztek szétfeszíteni a soknemzetiségű állam kereteit, a soknyelvűség helyébe egynyelvűséget, a pluralitás ellenében a kizárólagosságot szorgalmazó centrifugális erők.¹⁰ Mintha egyszerre, egy időben több, egymást tagadó, egymással élesen szembenálló törekvés egyszerre akarta volna önmagát érvényesnek, egyetlen esély birtokosának feltüntetni. Írók, művészek, tudósok ábrándja, többnyelvűsége, több kultúrában jártassága helyett mintha a napi politika érdekérvényesítő szándéka népszerűsödött volna, a narratívák többréttségét viszonylag kevesen igenelték (még azok sem mind, akik aktív többnyelvűségben éltek, hadd utaljak a Bécsben német nyelven habilitált T. G. Masarykra, Csehszlovákia első köztársasági elnökére). Ellenben a nem kevés leegyszerűsítéssel nemzetivel festett narratíva könnyen befogadhatóvá, mozgósíthatóvá vált. Európa kicsinyben; mintha csupán a felületi jelenségek ráismerésekor tetszett volna föl, a differenciáló igyekezetek nem kül-, hanem belpolitikai ügyekként alapozódtak. És ez még a XIX. század föderációs tervei megfogalmazásakor sem lett lényegtelen. Másutt ejtettem szót arról, hogy többnyire a vesztesnek látszó fél ismerte föl egy „(Duna-) konföderáció” hasznát; amennyiben akár csak felületesen vetjük össze Kossuth Lajos és František Palacký föderációs elképzeléseit, nem annyira a megbékélés és kiegyenlítődség szándékai tetszenek át a terveken (és térképen), hanem az, mennyire eltérő területi egységekben gondolkodtak, mily lehetetlen feladat elé állította őket például az, hogy abszolút „igazságosan”, méltányosan és igazolhatóan nem húzható meg például a szlovák–magyar nyelvhatár (pusztán néhány megévt tekintve); meg az, hogy a biztonságos határok kijelölése további nézeteltérésekre is alkalmat kínálhat.

Egyszóval Közép-Európa emlékezete (és ez kiderül Csáky Móric könyvét tanulmányozva) nem elsősorban az egyfelé vezető utak történetéből rekonstruálható, ugyanakkor az sem tagadható, annak a lehetősége vagy esélye sem vethető el, hogy efféle elképzeléseknek a régió nem egy jellegadó képviselője hangot adott. A Csáky Móric által értelmezett, elsősorban magát osztráknak valló írástudók egyikének-másikának tétele egy szláv Monarchiáról (pontosabban: Ausztriáról) inkább utópikus elgondolásnak nevezhető, mint reálpolitikai tervnek. S itt nem perdöntötek az egyébként is kétséges érvényű népszámlálási adatok; inkább a birodalmi politikát intéző „osztály” vagy réteg beállítottsága, birodalomszervező tevékenysége tette marginálissá (például) a saját korában jelentékeny tényezőnek számító (bár mély gondolkodónak aligha nevezhető) Herrmann Bahr fejtegetéseit.¹¹

9 Fried István, *Bartók Béla és a kelet-közép-európai komparatiztika*, Szivárvány 1995, 3., 51–61., uó, Professor László Hadrovics-achtzigjähriq. Studia Slavica Hung 1990m, 5–13.

10 Hogy az I. világháború zárónak feltételezett aktusaként újabb többnemzetiségű államok (Csehszlovákia, Jugoszlávia, „Nagy” Románia, Lengyelország) teremtdjenek meg, melyek ingatag voltát, ti. azt, hogy ők sem tudták kezelni a nyelvi-kulturális pluralitást, a történelem tanúsította, többek között Csehszlovákia és Jugoszlávia szétesésével, a többnyelvűség hatalmi eszközökkel való megszüntetési kísérletével és jó darabig uralkodó voluntarisztikus emlékezetpolitikával, amely hivatalossá emelt állami ideológia lett. Mindezzel szemben a szépirodalom és a művészetek több képviselője a közép-európai gondolkodásban látott lehetőséget a nemegyszer mesterségesen szított ellentétek feloldására.

11 Jelentős a különbség Bahr műveinek cseh és magyar befogadása között. Kurt Ifkovits, Hermann Bahr – Jaroslav Kvapil. Briefe, Texte, Dokumente. Unter Mitarbeit von Haná Blahová. Berlin–Berlin, etc. Peter Lang. 2007.

Mint ahogy a XIX. század elején a Birodalom „hungarizálásá”-nak ötlete ugyan Habsburg főhercegtől származott, de az ötlet nemigen hallgattatott meg a kormányzói körökben.

Az említett paradoxonhoz tartozik, hogy Csáky Móric könyve számottevő részében írókat, tudósokat, köztük (s ez igen fontos) nyelvészeket enged szőhöz jutni, ők azonban mégsem elsősorban íróként, irodalmi művek alkotóiként vannak jelen, hanem alternatív, a fősodortól némileg oldalvást elhelyezkedő kulturális áramlat reprezentánsaiként. Rilke-től egy korai kötet, a *Larenopfer* (és elbeszélés) említetik hangsúlyosan, ezáltal a prágai környezet, s ennek nyelvi jelenléte lesz láthatóvá, nem pedig a későbbi pályafutás, amely francia–német kétnyelvűséggel jellemezhető, Rodin titkáraként, francia nyelvű verseskötetek szerzőjeként. Mint ahogy Kafkával kapcsolatban is a prágai környezet többnyelvűsége, a cseh-csehországi német viszony, ezen belül a zsidó asszimiláció lehetősége, illetőleg „tudat” artikulálódása. A modernség további ellentmondásairól nem is szólva. Ettől nyilván eltér a korábbi periódusokban teljesen magától értetődő két-, illetőleg többnyelvűség „hétköznapi” gyakorlata, és szintén nem teljesen ritkaságszámba menő kétnyelvű költők egymásra vonatkozathatósága. Annál is inkább, mivel az ún. „makaroni”-költészet inkább értelmiségi hagyományként sorolódott be, latin-magyar vagy latin-magyar-szlovák viszonylatban a diák-„folklor”-ból származik.¹² Olyan költészeti közegekből, amely a magyar kutatásban közköltészet címszó alatt könyvelődik el,¹³ a nép- és a műköltészet között elterülő poétikai mezőre lokalizálva, ami annyit is jelent, hogy szálakkal fűződik mindkét poétikai területhez.

A két- és többnyelvűség számos esetben meghatározott életkorokhoz van kötve, a „cseregyermek”-i „intézmény” következtében a gyermek/diákkorban megszerzett nyelvismeret nem feltétlenül aktivizálódott a felnőttkorban, ugyanakkor jó szolgálatot tehetett bizonyos szituációknak szemléletessé tevésekor. Jókai Mór éleclapjában, a *Kakas Mártonban* a német–magyar nyelvi viszonyok fonákjára mutatott rá, a fél/negyed nyelvismeret buktatóira, a félreértések humort fakasztó jeleneteire (a gegenwärtiget gégen vertéknek fordítják, kutya baja van: Hundekrankheit-ként értendő), miáltal fény derül a közreadó kétnyelvűségére, miként lesz élővé nyelvismerete, ezzel párhuzamosan egy hivatalosan a lakosságra kényszerített nyelv ellenállásba ütközik, sem a tisztviselő nem érti a „bennszülött”-et, sem az anyanyelvén megszólalni tudó nem képes értelmes nyelvi kapcsolat létesítésére. Amennyiben irodalmi alkotássá lesz e „félreértések vígjátéka”, akkor csak az az olvasó képes értékelni az író nyelvi teljesítményét, aki az íróhoz hasonlóan mindkét nyelvben járatos. Annyi bizonyos, hogy a különféle anyanyelvűek együttélése (például egy városban belül) gyorsít(hat)ja a nyelvközösségre jellemző alakzatait (másképp Prágában, másképp Pesten), persze egyúttal tág teret nyithat a nyelvvédőknek, akik purizmusukkal (magyar és horvát példákat tudnék felhozni) az efféle „két”-nyelvűséget is kárhoztatják. Az más kérdés, hogy a „tükörszavak” ugyan „hazai” termékek, ám egy „idegen” nyelvi gondolkodás átvételéről tanúskodnak. Emellett fölvehető, milyen területeket ölel magába az önazonosság-keresés különféleképpen értelmezhető „élménye”, mint szembesíthető Kafka rádöbbenése egy németül olvasott Ady-vershez fűzhető rokonságérzése azzal az idegenséggel, amellyel ugyanazon a mondaton belül jelzi a távolságot attól a környezettől, amelyből a verses üzenet elérkezik hozzá (nevezetesen az, hogy senkinek sem rokona, őse, jöllehet heves rokon- és őskeresésben volna érdekelt); ide sorolhatjuk (közeli rokonát láto-

12 Fried István, *Bevezetés az összehasonlító irodalomtudományba*. Budapest, Lucidus, 2012, 170–188.

13 *Közköltészet*. 1. *Mulattatók*, s. a. r. Küllös Imola, Csörsz Rumén István, Budapest, Balassi, 2000, *Közköltészet* 2. *Társasági és lakodalmas költészet*, s. a. r. Küllös Imola, Csörsz Rumén István, Budapest, Universitas, 2006.

gatta meg) kurta sátorlajújhelyi időzésének napjait, amelynek során odavetve emlékezik meg furcsa érzéseiről, egy ismeretlen világ okozta, megint így írom, „idegenség”-éről.¹⁴

Másfelől azonban mélyen el kell(ene) gondolkodtasson az a „mimikri”, az olyan típusú azonosulás vagy azonosulni akarás (amelyre számos irodalmi és társadalmi példát hoz Csáky Móric, bemutatva az asszimiláció különféle lehetőségeit, útjait, kudarcait), amelynek hosszú a története régióinkban. Nem pusztán, bár többnyire igen beszédesen, a „kolonizálók”-hoz idomulás akarásában, a nyelv- és kultúraváltás során magatartásformák utánzásában; ez olykor együtt jár a dialogizálásnak a monologizálással vagy monológ-szerűséggel való fölcserelésének szándékával, a többnyelvűségnek olykor egynyelvűségre váltásának igyekezetével. Régióinkban ez politikai, nyelvi, kulturális viták forrásává a XIX. században lett, akár olyan példát hozhatunk föl, mint a deutsch-ungar szülők gyermekeként a magyar iskolában tanult Schedel Ferencé, aki az 1820-as esztendők végén már megrótta Kazinczy Ferencet, mivel a Magyarországon született, magyar iskolába járt, a megrovás időpontjában egri érsekként funkcionáló német nyelvű költőnek, Johann Ladislaus Pyrkernek – Pyrker János Lászlónak bibliai tárgyú epikus poémáját fordította, hiszen a magyarországi születésű, magyar egyházi méltóságot viselő költő német nyelvű költészete nem (lehet) része a magyar irodalomnak, rossz példát mutat. S hogy ez nem Schedel-Toldy magánakciója volt, noha némi (vagy nem csak némi) túlbuzgóságot, túlteljesítést azért konstatálhatunk, azt a szűkebb baráti-irodalmi kör (Bajza József, Vörösmarty Mihály) élénk és egyértelmű helyeslése igazolja. Negatív példaként említhető, mily változatos megjelölésekkel illették költők, hírlapírók, közéleti személyiségek azokat, akik szerintük messze távolodtak a nemzet- és/vagy népszemélyiség „szolgáltatától”, és egy másik kultúra részeseiként lettek meghatározhatók, sőt megbélyegezhetők: az elfajzott fiak, az elidegenedettek, a renegátok, a magyarónok, ilyen-olyan bérencek nem pusztán célpontjaivá váltak a „hazafias” irodalomnak, hanem az „idegenség”-nek lettek reprezentánsai, akiket vagy vissza kell hozni ebből a másságból a meghittbe-ismerősbe, vagy teljes mértékben és félreérthetetlenül ki kell zárni őket ebből a határokkal többé-kevésbé pontosan meghatározható körből.

Az idegenség és a másság nem azonos fogalomként alapozódik meg a régió XIX. századi irodalmaiban (kultúráiban), politikai véleményeiben. Azzal egyet lehet érteni, amit Csáky Móric, bevonva a szakirodalmat, állít, egyik sem eleve adott, konstruálódik, hozzátehető: valami érdekében, valami ellenében. Ugyanakkor tekintetbe veendő, hogy egyrészt ez nem a régió egyik vagy másik „értelmiségének” jellemzője (értelmiségit írok ideiglenesen, Jókait idézve, miszerint minden baj a tintatartóban készül), hogy aztán esetleg ösztársadalmi nézetű bővüljön, vagy olyanná könyvelődjék, másrészt többé-kevésbé kijelölhető az az idő, melyben a probléma fölvetődik, vitákat generál, elfogadtatik, „hivatalos”-sá tétetik. Ez arra utal, hogy korántsem spontán megnyilatkozásokról van szó, inkább az önanonosság meghatározását kisajátító, hideg fejjel kitervelt manipulációról; történelmi adatok, események célzatos értelmezéséről, „össznezeti” ideológiává emeléséről emlékezhetünk meg, továbbá arról, hogy lényegében azonos „eszmei” („elvi”) alapról kiindulva egymással rivalizáló elképzelések küzdelmét szemlélhetjük. Palacký a cseh történelem vezéreszméjének egyfelől a cseh és a német elem harcát jelölte meg, másfelől a magyar honfoglalást a szlávok (egyik legnagyobb) szerencsétlenségének minősítette, mert elvágta egymástól az északi-nyugati, illetőleg déli szlávok egymáshoz kapcsolódásának lehetőségét, mindez jó darabig megfért azzal a tézissel, hogyha Ausztria nem

14 István, Fried, *Alles Ganze ist zerfallen, in Die österreichische Literatur. Ihr Profil von der Jahrhundertwende bis zur Gegenwart, 1880-1980*, hg. Herbert Zeman. Graz, Akademische Druck-und Verlagsgesellschaft, 1989, I. 385–404.

létezne, akkor ki kellene találni az érdekelt népek/nemzetek, sőt egész Európa érdekében. S amikor a honfoglaló, letelepedő, államot alapító magyarokat idegen elemként aposztrofálta, ezt az idegenséget, távolról (Keletről) jötséget a magyar történetírás visszafordította önleírásokor,¹⁵ és e megkülönböztető tulajdonságával az őrizni és kifejleszteni szükséges nemzet/népegyéniség pozitív vonásaként igyekezett elfogadtatni. Palacký tézisének irodalmi következményei lettek, Alois Jirásek történelmi regényei ezt cselekményesítették, a birodalmi örökség helyébe a cseh autochtonitást igazoló huszita, az idegeneknek ellenálló csehség emlékeztetőt állították. Nem kitérőképpen, hanem erősítésként jegyzem meg: a *Quo vadis* című regényével európai hírnévre szert tevő Sienkiewicz történelmi regényeiben (trilógiájában) szintén szláv-német (örök) küzdelmet, sőt élet-halál harcot hirdetett. Ehhez képest Jósika Miklós *A csehek Magyarországon* című (igen korán németre fordított) regénye „magyar szempont”-ból tárgyalja Mátyás király harcait a csehekkel; a miénk és a mások, a hazai és az idegen felfogásában a romantikus nemzetfelfogás hasonló reflexei érvényesülnek.

Visszatérve a „más”-hoz hasonulás eseteire, Csáky Móric meggyőző példákat hoz az asszimilációs igyekezetek változataira, kudarcaira, a befogadás lehetőségeire/lehetetlenségére, külön tér ki arra, hogy miféle társadalmi akadályokba, előítéletekbe ütközhetett, aki szembekerült ezzel a problémával. Itt emelődik ki, hogy a korábbi, de még a XVIII. században sem volt elképzelhetetlen a több kultúrában való olyan részvétel, amely a személyiségnek ugyan nem teljes mértékű elkötelezettségét tanúsította, de azt bizonyosan, hogy képes több kulturális vagy irodalmi rendszer részese lenni. Bessenyei Györgyöt aligha lehetne azzal vádolni, hogy ne lett volna a magyar irodalomnak, írásbeliségnek elkötelezve, de német nyelvű elbeszélésével és német nyelvű szerkesztői munkájával a bécsi kulturális törekvésekben is helyet kért és kapott.¹⁶ Hosszú volna a névsor, amely Bécsnek, Pozsonynak vagy más városoknak irodalmi/kulturális „aktivistáit” számba venné, hogy tanúsítsa, még a XIX. században is regisztrálható az (írói) személyiségnek nem megkettőződése, hanem meg többszörözése, amely lehetővé teszi a belépést a nem anyanyelvi szellemi életbe. A „modern” szlovák vígjáték megteremtője, Ján Chalupka *A vén szerelmesével* nemcsak irodalmi kalandba bocsátkozva kirándult a magyar vígjátékba, hanem művét beküldte a Magyar Tudományos Akadémia pályázatára, ahol Kölcsey Ferenc bírálta el, a nyomtatásban is megjelent művet a *Tudományos Gyűjtemény* ismertette.¹⁷ Ha nem tudnánk, ki a szerző, nem ismernénk szlovák színdarabjait, német nyelvű(!), a magyarosítást/magyarosodást gúnyoló pamfletregényét (és német nyelvű újságcikkeit), a magyar irodalom eseményeként tarthatnók számon. Ehelyett megállapíthatjuk, még az 1830-as esztendőben is (napi) gyakorlat egyfelől a szó szerint értett többnyelvűség, másfelől a kulturálisan értelmezhető magatartásforma, amely természetesnek veszi az írói személyiségnek több nyelvet és alakot magába ölelő önmeghatározását.

A XX. században jóval ritkábban találunk a Ján Chalupkáéhoz hasonló eseteket, akorra a többnyelvűség, a magatartásformák lefordíthatóságának esettanulmányai merőben változnak, az asszimiláció és disszimiláció más jellegű történetei fogalmazódnak meg. Joseph

15 František Palacký *kétszáz éve, 1798–1998*, szerk. Fried István. Szeged, Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, 1998.

16 Bessenyei György német nyelvű folyóirata címével jelzi, hogy Joseph von Sonnenfels lapját akarja folytatni, azét a Sonnenfelsét, aki újragondolta a Habsburg Monarchia hazaszeretet-fogalmát, és akinek felvilágosodott nézeti eljutottak a jozefinus évtizedben Kazinczyhoz.

17 László Sziklay, Mad'arsky písaná veselohrá v slovenskej literatúre, in *Sporník filozofickej fakulty Univerzity Komenského*. Bratislava, 1964, 121–151, vö. még: Fried István, A cseh–magyar, szlovák–magyar színházi kapcsolatok. *Filológiai Közöly* 31, 1985, 19–34.

Rothtól Franz Werfelig (a Csáky Móric által ebből a szempontból bemutatott művek) olyan zsidó származású szerzők szépirodalmi alkotásainak részleteit ismerjük meg, amelyek a század idegenség- és másságfelfogásának, még inkább gyakorlatának ellentmondásairól tudósítanak. Igen tanulságos ezeknek az elbeszéléseknek, regényeknek főhősöivel megismerkedni, akik a kudarcos asszimiláció tapasztalatát élik meg, kívülálló voltuk tudatosodik, és (össz)társadalmi ellenálló, elkülönítő jelenségekbe ütköznek, „mimikri”-jük sikertelennek minősül. Ezzel párhuzamosan a XIX. század folyamán Magyarországon a városi német ajkúak „beolvadása” (ahogy akkoriban mondták) sikertörténetként aposztrofálódott, Tormay Cécile leegyszerűsítő *A régi házától* Rákosi Jenő vagy Herczeg Ferenc életútjáig, nem egy szépirodalmi művéig (*A hét sváb* stb.); jóval korábban Ankerschmidt lovag Vasmacskakovácsyvá(!) válása (Jókai Mór: *Az új földesúr*) egyként hirdeti a befogadókésztséget és az asszimiláció eredményességét, hogy aztán majd Ady Endrénél, igaz, polémia keretében, a sváboktól jött magyar éppen ne „díszítő jelzőként” funkcionáljon, nem is szólva Szabó Dezső fölös indulattól vezérelt, veszéyleket és nemzethalált vizi-onáló műveiiig, ennek ellenében az 1930-as esztendőkbén (Márai Sándor által is följegyzett) disszimilációs igyekezetiig.¹⁸ A név-, a sors-, a nyelv- és a nemzetiségvállalás/változtatás sok esetben nem nélkülözötte a drámaiságot, de nem minden esetben vezetett meghasonláshoz, meglepő esetekben önfeladáshoz, a közöttiség nem bizonyosan kudarc jelződése. Ivan Franko háromnyelvű alkotó volt, meg tudott és akart maradni ukrán szerzőnek, Ivan Cankart mélyen érintették bécsi tartózkodásának epizódjai, sosem merült föl, hogy (német nyelvű újságírása ellenére) ne legyen részese a szlovén irodalomnak.¹⁹ Tanulmányozható, miféle következményekkel jár(hat) a határátlépés, mennyire oldja vagy erősíti az ambivalenciának magatartásra ható mozzanatait. Ivan Cankar *Jernej szolgálégyény és az ő igazsága* c. kisregényében belép azok közé, akik a Michael Kohlhaas-történetet adaptálják anyanyelvű irodalmukba, a történet folyamán Jernej a fővárosba jut el, amelyben bibliai látomásai támadnak, a démonikussá növvő idegenség/másság tematizálódik. A kolonizátorok nyelve, kulturális dominanciája és arra törekvése különféle ellenállási stratégiák szerveződéset segítheti, az egymásról alkotott (torz)képek népszerűsödéséhez járulhat hozzá. Ebből a szempontból a XIX–XX. század fordulója szlovák és horvát irodalmának magyar és zsidó szereplőire lehet utalni, akik megjelenítése alá van rendelve olyan előfeltételezéseknek, amelyek részint az idegenség/másság-hazai/meghitt ellentétpárjából vezeték le a cselekmény kibontakozását, részint a kolonizátoroknak tartottak részéről érkező „elvárások”-kal, önképszerveződésekkel szemben formálják meg az elvetendő és a kívánt történések közötti hasadás értelmezési változatait. Újra ekképp fogalmazok: nem bizonyosan a tudatlanság vagy az ismeretlenben tapogatózás következményeképpen, hanem többnyire a tendenciózusan alakított informáltság nyomába eredhetünk, ha e nézetekkel szembesülünk: az egymással versengő narratívák nem feltétlenül eredményezik az esztétikailag magas színvonalú alkotást, de bizonyosan szervezik azt a fajta nemzettudatot, amely kizárja a határátlépéseket, egyoldalúságra egyoldalú válaszokat kínál, vagy eleve kételyt fejez ki a nem egyoldalú válaszok ügyében.

A régióalkotás problematikusságát sem kerüli meg Csáky Móric monográfiája, nevezetesen azt, hogy az általa Zentraleuropának nevezett „area” mennyire azonosítható (és azonosítható-e egyáltalában) a Habsburg-birodalommal, a dunai Monarchiával, az Osztrák–Magyar Monarchiával (1867-től), illetőleg az új államok keletkezését követő évtizedek

18 Márai Sándor, *Hallgatni akartam*, szerk. Mészáros Tibor. Budapest, Helikon, 2013, 111.

19 Stefan Simonek, *Von Lenau zu Laibach*. Beiträge zu einer Kulturgeschichte Mitteleuropas. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2016, Alois Woldan, Beiträge zu einer Galizienliteratur. Frankfurt am Main, Peter Lang, 2015.

meglehetősen tarka szövődményével. Nemcsak olyan tényezők merülhetnek föl, mint például a lengyel és az ukrán (ruszin) területek felosztottsága több olyan állam között, amelyek ugyan többnemzetiségűek voltak, ám egészében más jellegűek, mind a kormányzati formákat, mind a szellemi élet szerveződését tekintve. Továbbá: a változó történelmi határok (és ezek mind a XVIII., mind a XIX., főleg pedig a XX. században több ízben változtak), azaz nyelvterületek ide- és odatartozása, valamint a százados együttélések során kialakult formák egymásra hatása miként segíti vagy gátolja, ösztönzi vagy bizonytalanítja el egy régió feltételezését, határainak (még ha időnként elmosódottak is) kijelölését vagy újrakonstituálódását. Néhány példa: a török birodalom visszaszorulása a történelmi Magyarország, majd a Balkán jelentékeny hányada területéről, Lengyelország háromszori felosztása, a Habsburg Monarchia kiszorulása az egykori Német-római Császárságból, Itália egységesülése, ezáltal a majdnem egész olasz lakosság új körülmények közé kerülése, utóbb a Habsburg Birodalom balkáni törekvései: Bosznia-Hercegovina elfoglalása, a XX. század elején annexiója természetesen figyelembe veendő, mint ahogy Csáky Móric ugyan leszűkíti vizsgálódásainak körét jórészt a Habsburg Monarchiára, mégsem mellőzi a kitekintést, különösen akkor, ha a centrum és a periféria változó viszonyát elemzi, korábbi munkáiban a terület városaira összpontosítva, itt pedig újabb „perifériák” régióba csatlakoztatásáról gondolkodva (Bukovina, a XVIII. században a történelmi Galícia és Lodóméria, majd 1878-tól Bosznia és Hercegovina betagozódása említendő!). A fordítási problémát az rétegezi, miszerint Zentraleuropát magyarra éppen úgy Közép-Európának lehet fordítani, mint az egy időben politikailag terhelt Mitteleuropát, s amennyiben a Kelet-Közép-Európát németül kívánnók megnevezni, nehezen volna elképzelhető egy Ost-Mittel-Zentraleuropa az inkább bejáratott Ostmitteleuropa helyett. Akár Zentraleuropát mondunk és írunk, akár Mitteleuropát, terjedelmes areát nevezünk meg, a szubregiók esetében (mint amilyen Kelet-Közép-Európa, még inkább az osztrák-szlovén-olasz-horvát nyelvterület egy részét magába foglaló Alpok-Adria régió)²⁰ az elnevezés állásfoglalásnak minősülhet. Csáky Móric monográfiája elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati felének vizsgálatára törekszik, és amennyiben Galícia vagy Bosznia kerül szóba, akkor elsősorban, de nem kizárólag a birodalmi központhoz, Bécshez, illetőleg a vezérlést a magáénak igénylő osztrák-német elithez való viszonyának megvilágítása történik. Abban bizonyos vagyok, hogy amennyiben Magyarországra összpontosulna az értelmezés, az „arányok” változnának, Magyarország és Bukovina, Magyarország és Galícia kulturális, hatalmi, nyelvi összefüggései teljesen más jellegűek. Az osztrák/ausztriai politikai és irodalmi/művészeti kapcsolódások, rivalizálások, „ignoranciák” vizsgálatokor nézetkülönbségek adód(hat)nak, amennyiben „osztrák” vagy „magyar” szempontból, a Claudio Magris által bevezetett Habsburg-mítoszról (modellről) esik szó, ez módosul Danubio-könyvében²¹, ide bekapcsolható Esterházy Péter *Hahn-Hahn grófnő* utazása „ürügyén” közzétett regénye.²² Ezt megfontolva és megfontolva (a stilszerűség kedvéért írtam így) éppen a lotmani szemioszféra, az emlékezetkutatás újabb ajánlatai, a posztkolonális elmélet fogalomkincsének alkalmazása gyümölcsöző módszernek bizo-

20 Johann Strutz, *Komparatistik regional – Venetien, Istrien, Kärnten*, in Peter V. Zima, *Komparatistik. Eine Einführung in die Vergleichende Literaturwissenschaft*. Tübingen, Francke, 1992, 294–331. A fejezetek címe: Közép-Európa és Alpok-Adria, egy nemzeti-irodalom-fogalom apóriái és a multikulturális régió, Az Alpok és Adria között, Régió és kétnyelvűség.

21 Claudio Magris, *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban*, ford. Kajtár Mária, az utószót ford. Komlósi Éva. Budapest, Európa, 1992. Az utószó a magyar kiadáshoz készült. Innen idézek: „Trieszt határváros, néha olyan, mintha csak határokból állna.” (440.) „Triesztnek köszönhetem, hogy fogékonnyá lettem Közép-Európa, a német, szláv, újlatin és zsidó kultúra közép-európai keveredése iránt.” (uo.)

22 Esterházy Péter, *Hahn-Hahn grófnő pillantása – lefelé a Dunán*. Budapest, Magvető, 1991.

nyul. Annál is inkább, mivel az elméleti tézisek szépirodalmi és publicisztikai művek elemzésével feleltethetők meg anélkül, hogy kétségbe vonódna egy novella, egy regény esztétikai autonómiája, novellaként és regényként olvasása. Amennyiben ez utóbbira kerülne sor, az összehasonlító irodalomtudomány nézőpontjai felől is lehetne vizsgálni, a tipológiai analógiák keresése-kimutatása felől. A korántsem meglepő párhuzamosságok (a nemzeti önazonosság után vágyakozó közvélemények, amelyek a korai történeti eseményeket feltáró történészeknek hisznek, költői pedig a nemzeti hőskölteményt célozzák meg) szintén azt sugallják, messze nem reménytelen az areális vizsgálat, amely szemben a nyelvtörténeti alapozású csoportalkotási kísérletekkel (szlavisztikai irodalomtörténet) lényegében megfeleltethető a Csáky Móric által joggal szorgalmazott kultúratörténet felől érkező megfontolásokkal, amelyek nemcsak a korábban emlegetett tudományköziséget gondoltatják újra, hanem differenciáltabb és az irodalomtörténeti belterjességen túlmutató, összetettebb elgondolás alkalmazását sürgetik. Anélkül, hogy az irodalomtörténet elveszítené a maga területén jogosultságát. Csak éppen annak belátása szükséges, hol kezdődik és hol ér véget az egyiknek, hol a másíknak kompetenciája, mit részesít az egyik, mit a másik előnyben. A kolonizátorok-kolonizálók viszonya, egymásra hatása (mivel ez a hatás messze nem egyoldalú) olyan szempont, amely szerzői pályarajzok és művek segítségével messzemenően visszaigazolható. Olyan példát említek, amely hiányzik a kötetből, jöllehet a kötet Bosznia-narratíváját jelentékeny módon erősítené. Ami az életrajzot illeti: Ivo Andrićot az első világháború alatti tevékenysége miatt fogságba vetették, kiszabadulva 1919-ben Grazban szerzett diplomát, s mint az SHS királyság állampolgára 1924-ben, az ottani egyetemen doktorált. Nemcsak a kényelvtűség szerepe tárható föl a később Nobel-díjat kapott szerzőnél, hanem az a kettős kulturális elkötelezettség, amely lehetővé tette számára, hogy egyetemi városában (Ausztriában!) bosnyák témából szerezzen doktori fokozatot (nyilván német nyelvű disszertációjával). Majd talán legnevezetesebb regényében, a *Híd a Drinán* címűben úgy jeleníti meg Sarajevo „krónikás” történetét, hogy előbb a bennszülött lakosság és a hódító törökök által megalkotott hídlegenda kétféle változatát szembesíti anélkül, hogy bármelyikük elsőbbségét, hitelesebb voltát említené, majd az őslakosság, a keresztények, a mohamedán és a szefárd zsidó vallásúak egymás mellett élésének hétköznapijairól ad számot. S amikor a török kolonizátorok visszavonulása után megérkeznek az újabb kolonizátorok, a Monarchia csapatai, az idegennek „kijáró” bizalmatlanság lesz úrrá, egészen addig, hogy a kolonizáltak sok mindent elvesznek (kénytelenek átvenni) a kolonizátoroktól, viszont ezek másod- és harmadgenerációja szokásokban, életformában sok tekintetben idomul a kolonizáltakhoz.

Megleپő módon plakát adja hírül a történelmi változásokat, új intézmények épülnek, amelyek a kolonizátorok igényei szerint vannak berendezve, „rendet” akarnak teremteni a civilizátorok a szerintük kaotikus viszonyok között, a házakat megszámozzák, s ez éppen úgy heves tiltakozást vált ki, mint egykor II. József rendelete, hogy a magyar vidékeken házszámmal lássa el a portákat, kötelező katonáskodásra kényszerülnek a helybeliek. Ennek ellentettjeképpen, azok a helybeli fiatalok, akik Nyugatra látogatnak, esetleg egyetemi stúdiómból hazahozzák a „nemzeti”, mi több, nacionalista-szeparatista gondolatokat, és ezzel nemcsak az évszázados egyezséget rúgják föl, hanem utánozván-elfogadván a Nyugatról importált, de a hazai viszonyokra alkalmazott ideákat, új helyzet átgondolására szorítják (például) a mohamedán vallásúakat, akik immár nem számíthatnak török(országi) segítségre. Míg a kolonizátorok részéről egy civilizatorikus küldetés jegyében realizálódik a terület átszervezése, a helybeliek (főleg eleinte) nem csekély értetlenséggel szemlélik ezt az újítói és alig felfogható elszántságot. Világnézetek és szokásrendek vetélkedését a hatalmi viszonyok alakulása dönti el. Ehhez hozzátéve, hogy Bosznia-Hercegovina természettudományilag fölfedezetlen területe

(mint ahogy néprajzilag ismeretlen areája) kutatók, látogatók, hivatalnokok, útleírók tollán, jelentéseikben válik hozzáférhetővé, „orientalizmusként” (is), új történetek, mesék, legendák forrásaként (is), mindenképpen segítést, gyámolítást igénylő új világgént, jóllehet egyáltalában nem bizonyos, hogy a helyi lakosság valóban igényli ezt a gyámolítást. A részben szóbeliségben maradt (néprajzi) anyag ekkor lel gyűjtőre, nemcsak a szláv nyelvű népdalok, mesék, legendák (a Drina-hídé is!) jelennek meg fordításban, hanem a térség mohamedán vonatkozású népköltészetének ekkorra jelennek meg gyűjtői, kiadói. Mindez ott lelhető Ivo Andrić regényének háttérében, a trónörökös munkáinak Bosznia-kötetétől Asbóth János útleírásáig.²³ Ivo Andrić a maga történetmondása jelzésül a *prča* kifejezéssel él, amely mesének (is) fordítható, de olyan műfajnak, amely eltér az európai genológiai fogalmaktól. A regényben aztán úgy „európaizál”-ódik a Szarajevó-narratíva, hogy benne, általa valóban találkozik a boszniai-hazai-ismerős az európai-idegen-mással.

Itt közbevetésekre van szükség. A szakirodalomból nemcsak a posztkoloniális elmélet néhány tézise olvasható ki, s az orientalizmus Edward Saidtól származó elgondolásának majdnem kritikátlan alkalmazása, hanem olyan ellenvetések merülhetnek föl, miszerint az Európa-központúság és az ezzel összefüggő, ebből következő megállapítások egy minden szempontból egységes Európát feltételeznek. Ennek folyományaképpen ott is hatalmi megfontolásokkal számolnak, ahol ilyesmiről nem beszélhetünk. Ugyanis nemcsak a gyarmatosításban közvetlenül részt vevő „Nyugat” teszi ki Európát, hanem azok az államok, országok, népek, kultúrák is, amelyek sosem voltak képesek gyarmatokra szert tenni, és amelyek jórészt nyugaton esetleg hasonló előítéletekbe ütköztek, mint a gyarmatok népei, kultúrái. Ezzel párhuzamosan nem pusztán *orientalizmus* létezett/létezik, a kifejezés saidi értelmezésében, hanem *okcidentalizmus* is, azaz keleten is születnek klisék, sztereotípiák a „Nyugat”-ról.²⁴ A keletnek nevezett térség államai is folytattak Európában, ha úgy tetszik, gyarmatosító háborúkat, gondoljunk az Ibériai-félsziget arab meghódítására, az ott létesített államra, a török birodalom európai terjeszkedésére a középkortól a XVII. század végéig, a Balkánon ez a török uralom még tovább tartott. Ezek a jól ismert, bár a posztkoloniális elmélet teoretikusai által talán kevesebbet hangoztatott tények szintén megfontolást érdemelnének, és az is, hogy a német megszárlak (de a kelet-közép-európai és a balkáni) kultúrákban, irodalmakban, az anyagi kultúrában föllelhető „orientális” (perzsa, török stb.) elemek korántsem feltétlenül koloniális nézőpontra engednek következtetni. Még akkor sem, ha például az *Ezeregyéjszaka* kezdetben francia közvetítéssel terjedt Európaszerte. Goethe perzsa, kínai, indiai vonzáskörben született műveivel kapcsolatban nem volna helyes kolonizátori magatartásról szólni. Nemcsak azért nem, mert Goethe korában még egyik német állam sem rendelkezett gyarmattal. Az viszont fölöttebb tanulságos, mint azonosul Goethe perzsa költőivel, Háfizzal, illetőleg Hátemmel.²⁵ Ez a „kiterő”-nek felfogható passzus a mindenütt érvényesítendő méltányosságot célozza meg, az idegenség és a másság értelmezésekor sem mellékes a kölcsönösség, az egymáshoz közelítés közös akarása.

Visszatérve Csáky Móric *Zentraleuropájára*, különös hangsúllyal emeli ki a nehezebben lefordítható *Mehrfachcodierung*ot, a többféleképpen kódolhatóságot, amely az identitáskép-

23 Asbóth János, *Bosznia és Hercegovina*. Uti rajzok és tanulmányok. Budapest, Pallas, 1887, I–II. Kiegészítésül említem, hogy a Vasárnapi Ujság számos képes beszámolót közölt az okkupált területről, Jókai Mór pedig témát talált regényeihez.

24 Michael Hofmann, *Interkulturelle Literaturwissenschaft*. Eine Einführung. Paderborn, Fink, 2006, 32–36.

25 Itt csak a *Nyugat-keleti diván* ciklusra utalok, hangsúlyosan e sorokra: csak aki szereti és ismeri Háfizt, tudja, mit énekelt Calderon. (A Hikmet neve – szólások ciklusból)

zódás folyamatának elemzésekor is arra ösztönözhet, hogy a homogén identitás/nyelv/nemzet abszolútizálásának veszélye előtt tárja szélesre a kaput. A csupán egyetlen, minden mást kizáró (esetleg kirekesztő) nyelvi, nemzeti, kulturális kód kedvez annak a nemzet-állami elképzelésnek és tervnek, amely a XIX. századtól fogva igyekszik meghatározni a kizárólagosság alapján képződő/képzett államot: ekképpen fogalmazódott meg 1945-ben, hogy az ismét létrejövő Csehszlovákia a csehek és szlovákok állama, mellőzve az őshonos, 1919 óta kisebbségi sorsban létező magyarokat s a kitelepítendő/kitelepített németeket. A negatív példák szaporítása helyett és ellenében részben a többrendszerűség elméletére hivatkoznék, amely szerint nem feltétlenül kell egyetlen személyiségeképzeletben megrögződni, főleg a kelet-közép-európai régió gazdag olyan esetekben, melyek többszörözött önazonosságról tanúskodnak: a nemzeti, a regionális, a szűkebb értelemben vett lokális és az európai vonatkozásokkal egyként rendelkező, azokat a magáénak valló magatartási alakzat a kisebb és nagyobb közösségekben egyaránt otthon van, elfogadhatja magát, a vonatkoztatási területeket egymás kiegészítéseként értékeli. Egy olyan transznacionális téren mozog, melyben a szellemi termékek cseréje, az elemek hibrid szimbiozisa új konfigurációkra fut ki – olvassuk Csáky Móric könyvében. Ebben a térben a fordítás nem csak irodalmi fordítás (persze az is, már Goethe hangsúlyozza, hogy jelentékeny mértékben elősegíti a világirodalom és a világirodalmi tudat létesülését), hanem új jelentéssel bővül. A travelling theories, a vándorló elméletek a vándorlásmetaforával jelzik, hogy koncepciók eredeti, elsődleges összefüggéseikből kiléptetve miként jutnak át egy másik, új összefüggések közé. Stefan Simonek²⁶ megmarad a *Mittleeuropa* elnevezés mellett, és azt fejtegeti, hogy különféle elméleti megközelítések között ilyen módon hogyan teremthető meg az átjárás anélkül, hogy egy kritikátlan eklektikáig érjünk el. Így hát bármily ösztönző a posztkolonialis elmélet alkalmazása, a „helyi jelenségek” értelmezésének mégis sok tekintetben el kell térnie a szűkebben vett gyarmatosító-gyarmatosított viszonyból származó történetek, tézisek magyarázatától.

Amit Csáky Móric ajánl a fogalomalkotásra, elfogadható, megfelelő körültekintéssel alkalmazható csupán különféle néven nevezett régióinkra.

Ezek után tekintsük át, miféle fogalmakról esik szó (Csáky Móric maga készítette) leltárszerű összegzésében: heterogeneitások, többnyelvűségek, hibriditások,²⁷ kolonialis és posztkolonialis magatartásformák, mobilitások, az önazonosság többféleképpen kódoltságai vagy a másságok (Alteritáten) és idegenségek konstrukciói. Ami feltűnik: a fogalmak többes számban állnak, jelezve, a fogalmak nem általánosságban, hanem körültekintően használandók, korántsem a kizárólagosságnak engedelmességgel. Ami egyébként akképpen értendő, hogy egyfelől a körülmények eltérései és változásai kimozdíthatják a fogalmakat amúgy sem teljesen merevre feszített helyzetükből, másfelől nem árt óvatosabban eljárni, hiszen a „zentral”-európai szituáció (még amikor a Monarchia Bosznia-Hercegovina „pacifikálása” érdekében tett kísérletéről van szó) sosem azonos az angol-francia-holland-spanyol-portugál-belga gyarmatosítók és a meghódított területek több százados történeti viszonyaival, és kérdéses (amiről egyébként nem tétetik említés, mivel kívül esik Csáky Móric könyvének tárgykörén), mennyire lehet produktív kitérés tekintetben, mint értelmezhető a cári Oroszországnak folyamatos nyomulása a Kaukázusban és Szibériában. Ez utóbbit már csak azért sem említem, mert jelentékeny visszhangja volt az 1850-es esztendőktől a magyar hírlapirodalomban – Jókai

26 Simonek, Von Lenau., 335–360.

27 Használatos a kreolizáció, a métissage, a szinkretizmus a lényegében a biológiából kölcsönzött hibriditás vonzáskörében. Többen színinimákként használják, noha más jelenségeket fognak be. Vö. Christian Barmeyer, *Taschenlexikon Interkulturalität*. Göttingen, Vandenhoeck u. Ruprecht, 2012, 70–72.

novellisztikájában, utóbb regényírásában. Mint ahogy problematikus, miként nevezhető az oroszok sosem feladott balkáni expanziója, jóllehet a vallásilag és nyelvileg rokon népek felszabadításának jelszavával történt, és még olyan művekben is megjelent, mint Tolsztoj *Karenina Anna*, vagy a nyugatosnak tartott Turgenyev *A küszöbön* című regénye. Nyilvánvaló, hogy két hatalmas érdek ütközik, a császári-cári szövetkezés ellenére a rivalizálás²⁸ nem pusztán a Balkán népeinek, országainak történetére hatott, hanem – mint utóbb kitetszett – meghatározta a dunai Monarchia sorsát, ennek révén új kérdések (és kevésbé lehetőségek) elé állította Közép-Európát és a Közép-Európáról gondolkodást.²⁹ Az a fogalmi rendszer, amely a Csáky Móric által összeállított és használt kutatási módszerből tevődik össze, a kulturális fordulatot követő időszak nyelvét igényli, és e nyelvvel írja le azt a közötte állapotot, amely a hagyományos diszciplínákkal szemben a tudományköziséggel élést egyáltalában lehetővé teszi. S bár az irodalomtörténet vagy a színháztörténet (persze a nyelvtörténet is) jelentékeny mértékben meríthet³⁰ ebből az értelmezési, a könyv jellegét tekintve szintetizáló metódusból, mégsem mondható feleslegesnek, ha mindkét, a hagyományosabb meg az újabb eljárásokkal él a kutató, szem előtt tartván a diszciplínák igényelte célokat. Sőt, a kétféle megközelítés szembesíthető, hogy – adott esetben – Zentral/Közép-Európa fogalmi leírásából nem hiányozhatnak az önleírásokra, önértelmezésekre (és mind a „nyugati”!, mind az orosz[!] kolonialis-posztkolonialis meghatározottságoktól eltérő, mivel eltérő szituáltságokra) reagáló helyzetelemzések. Csáky Móric könyve egy meghatározott kulturális/politikai tér átvilágítását vállalta, ennek megfelelően módosítja, ahol szükséges, azt a fogalomrendszert, amely „eredetileg” nem a közép-európai viszonyokból szerveződött.

A következőkben a színháztörténet egy tanulságos esetét veszem elő, hogy a többnyelvűség, a többes identitás, hibriditás változatait szemléltessem, méghozzá olyan periódusban, amelyben ezek ellenerői működni kezdtek.

Zágráb város színházát³¹ éppen úgy a németnyelvűség jellemezte, mint Pest-Budáét (az 1873-ra egyesülő Budapestét már nem), valamint Prágáét, továbbá a Monarchia más kisebb és nagyobb városáét. Pest-Budán 1790-től párhuzamosan (kisebb-nagyobb megszakításokkal) a magyar nyelvű színháztörténet is otthonra lelt, 1837-től létesült a pesti Magyar

---

28 Bécsi körök igyekezete, hogy a fővárost a tudományos szlavisztika központjává tegyék, arra irányult, hogy többek között a szerbeket és hagyományait levállasszák az orosz kultúráról és kapcsolatokról. Az ausztrósláv törekvés (Kopitar, Miklošič, mindketten szlovének) szemben álltak a hivatalosság látszatát elkerülni igyekvő orosz missziókkal, amelyek a XIX. században a csehek, a szlovákok, a horvátok kultúrájának tanulmányozása ürügyén járták be a Habsburg Birodalmat.

29 A cseh eszme- és politikátörténet az ausztróslavizmustól jutott el a Monarchiával való szembenállásig. Smetana és kezdetben Dvořák és az uralkodóház viszonyának alakulása erre példa, Janáček már kifejezetten orosz orientáltságú komponista. Bartók esetében az „út” fordított, a Kossuth-szimfónia a kezdő zeneszerző műve, a népek testvérré válásának eszméje életét vezérlő gondolatként jelentkezik életművében, s ez román és szlovák népdalgyűjtésével, ezzel összefüggő kompozícióival, a *Népzene és a szomszéd népek zenéje* (1934) című értekezésével, továbbá román, francia, német nyelvű tanulmányaival igazolható. Nem mellékesen jegyzem meg, hogy bolgár, török, arab népzenei területen is munkálkodott. A transznacionalitás alkalmazható a művész életművére.

30 Sabina Becker, *Literatur- und Kulturwissenschaften*. Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag, 2007, főleg 7–21, Roy Sommer, *Kulturwissenschaft*, in Lexikon Literaturwissenschaft. Hundert Grundbegriffe, hg. Gerhard Lauer, Christine Ruhrberg, Stuttgart, Philipp Reclam jun, 2011, 160–164. Itt többek között szó esik az új historicizmusról, Assmann emlékezetkutatásairól, az irodalomnak interdiszkurzusként felfogásáról.

31 Nikola Batušić, *Geschichte des deutschsprachigen Theaters in Kroatien*, hg. Elisabeth Großegger, Gertraud Marinelli-König, eingerichtet von Philipp Hofeneder unter Mitarbeit von Danijela Weber-Kapuska. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2017.

állandó (utóbb Nemzeti) Színház. Az 1812-ben a térség legnagyobb nézőterével rendelkező Deutsches Theater mindvégig a Német Színház nevet viselte, német színészeket foglalkoztatott, időnként közönségcsalogatóul magyar tárgyú színműveket mutatott be. Például a színház megnyitására Kotzebue-val írtak drámát az első magyar királyról, Istvánról (a kísérezőzetét Beethoven szerezte). A magyar tárgy és a német nyelv nem egymás ellentétéiként fogadtatott el. A nem magyar nyelvű intézmény Pest-Buda sokszínű és soknyelvű kulturális életének része lett, 1847-ig nem annyira rivalizálásnak lehetünk tanúi, mint inkább annak, hogy a gyér közönség megosztott volt, a színházba járók egy része (egy darabig többsége) a német, a kisebb része mindkettőbe járt. 1847-ben leégett a német színház, ezt a magyar újságok igazán nem gyászolták, s az akkorra már közvéleményként meghatározható nemzeti mozgalmi aktivisták szinte örömmel fogadták. A XIX. században a német színjátszás utóvédharcokat folytatott, de régi hírét-fényét nem nyerte vissza, a főváros elmagyarosodása megpecsételte sorsát, az 1880-as évek végétől megszűnt. Azok sem látogatták, akik a *Pester Lloyd*-ot olvasták, és azok sem kívánták vissza, akik a *Neues Pester Journal* előfizetői voltak. A kétnyelvűség a családi és a társasági körbe szorult vissza, ez továbbra is kedvező lehetőséget teremtett az osztrák és a német irodalom befogadására. A zágrábi helyzet különbözött. Nem mintha a kétnyelvűség nem élt volna elevenen. Miroslav Krleža „agramerstvo” terminusa (Zágráb német neve: Agram, ehhez horvát képző járul, hogy érzékeltesse a „jó” társaság több szempontú kétlakiságát) lefedi a zágrábiak jó részének magatartását (itt is említhetném az újságolvasókat), miközben a horvát nemzeti mozgalom sikeresen kísérte meg Zágráb fontos kulturális intézményének bevételeit, és általában: a nemzeti politikai eszmék terjesztését. A zágrábi színház alapításától kezdve német nyelvű volt, horvát (nyelvű) színészeket is foglalkoztatott, s ritkábban talán mint Pest-Budán, „hazafisága” igazolásául hazai témájú színműveket is előadott. A kettős önazonosság, a valahová tartozás erőteljesebben (akár Pest-Budán) a helyi témájú boházatokban (Lokalposse) nyilvánkozott meg, a műsorpolitika a Monarchia színházaiban majdnem teljesen azonosnak volt mondható: a XIX. század elejétől a Kotzebue-Weissenthurn-, majd az Iffland-vonal dominált. 1860. november 1-jén éppen a *Szapáry Péter* című, az egész régióban (korábban) sokat játszott lovagdrámáját adták (volna) elő, mikor tüntetők törtek be a terembe, a német nyelvű színielőadást megakadályozandó. Ebben az előadásban csupán egyetlen horvát színész, Vilim Lesić játszott volna (egy epizód szerepet), de erre nem került sor. Lesić a függöny elé lépett, és bejelentette, hogy a színházban nem tartanak több előadást németül. Prágában ellenben a kétnyelvű kultúra még a két világháború között is megőrizte intézményeit, német nyelvű egyetem és színház, német lapok elégitették ki a kulturálisan tevékeny, fontos irodalmat létrehozó (németekre és német nyelvű zsidókra tagolt) lakosságot. Prága német kultúrájának jelentősége 1933-tól a jól ismert németországi események miatt megnőtt.

Hozzá kell tennem, hogy mind a zágrábi, mind a pest-budai, illetőleg budapesti, mind a prágai németség az önazonosság problémáit többféleképpen élte meg, így az asszimilációnak többféle változatát fedezhetjük föl. Annyi azért közös tulajdonságként leírható, hogy a horvát, a magyar, valamint a cseh kultúrát közvetítették részben általában a németségnek, részben az egymásról való tudásnak forrásai lettek a zágrábi, a pest-budai-budapesti és a prágai lapok. Apró megjegyzésként, Márai Sándor írásai nemcsak a *Prágai Magyar Hírlap*ban, hanem a *Prager Tagblatt*ban is megjelentek; Neubauer Pál nemcsak rovatvezetője volt a *Prágai Magyar Hírlap*nak, hanem a prágai német nyelvű írásbeliség (mára jórészt elfelejtett, de korántsem méltatlan) képviselője. Ennél talán még beszédesebb, hogy e régióban a német nyelvű írásbeliség segítségével nyílhatott kapu egy szélesebb európai befogadás előtt, erre viszont Petőfi Sándor XIX. századi európai befogadástörténete jelent igazoló példát.

Újabb kiegészítéssel élek: ez a fajta merítés két „nyelvi” kultúrából még inkább áthatotta régióink zenei életét, nemcsak azok a cseh muzsikuskok említendőek, akik a pest-budai Német Színház zenekarában, illetőleg zenekara élén (V. Tutschek) tevékenykedtek, hanem annak a közös zenei nyelvnek alakulástörténete is megfigyelhető, amely lehetővé tette az átjárást a városokra jellemző zenei köznyelvek között, ilyen módon elsősorban az operettek Monarchia-nyelve „kottázható” le, hiszen az innen származó slágerek, népszerű dallamok szövege ugyan a zenéhez volt kötve, de német, magyar, szlovák, cseh, horvát változatai egyként működőképeseeknek bizonyultak. Az osztrák Wienből lehetett Budapest, Varaždinból Kolozsvár, a lényeg nem változott, csak a népszerűsödés előtt hárult el minden akadály. Megfontolandó, miszerint a német színpadok sikerdarabjai miként lettek „nemzeti” operává, Theodor Körner *Zrínyije* horvát–magyar fordításban ugyanannak a pátozzsal teli hazafiasságnak volt hirdetője, ekképpen lehetett Ivan Zajc komponálta nemzeti daljátékká. Megfordítva: Bedřich Smetana kísérlete az ugyancsak nemzeti opera megteremtésére német nyelvű librettókon alapult, mint a *Dalibor*, mind a nemzeti ünnepek alkalmából elővett *Libussa* szövegkönyve német nyelvű volt, utólag fordították csehre. Mosonyi (Brand) Mihály előbb *Kaiser Max auf der Martinswand* című operáját komponálta (végül nem fejezte be), utóbb Vörösmarty Mihály *Szép Ilonkájából* írt operát, majd 1862-ben, a népszerű drámaíró és színigazgató, Szigligeti Ede librettójára, Álmosról szerzett (zenekritikusok szerint Wagner hatásáról tanúskodó!) dalművet. Jóllehet teljesen elkötelezte magát a magyarság, főleg a magyar(os) zene mellett, munkássága mégis megoszlott német és magyar szövegek megzenésítését tekintve. Közéleti tevékenységével a magyar zenei élet intézményeinek szervezésében vállalt jelentékeny szerepet. E rész zárásául még egy zenei példát említek, a keringőkirály Johann Straussét részint azért, mivel a jellegzetesen bécsi operett aranykorát tökéletesítette a *Denevérrel*, a Monarchia-életérzés elgiába hajló megfogalmazását énekeltetve szereplőivel (Boldog, aki elfelejti, amit nem lehet megváltoztatni), részben azért, mivel a *Cigánybáróban*, a Jókai Mór (kis)regényéből készült operettben, a keringő mellett a magyaros és „cigányos” melódiának is helyet biztosított, zenei nyelvek összekomponálásának megfontolását ajánlva. Strauss volt az, aki Monarchia-szerte és még messzebbre utazva, turnéin mindenütt ott hagyta zenei névjegyét, így magyaros, szlávós, németes ritmus- és dalemlékekből a hely szellemének ajánlott keringőt, polkát, indulót, mintegy kijelölve az operettek, a társasági zene illetékességi körét a régió zenei nyelveihez való viszonyában.

Csáky Móric könyvének téziseire reagáló fejtegetéseimben olyan példákat igyekeztem felsorakoztatni, amelyek művészek határátlépéseit állítják előtérbe. Mely adódhat abból, amit vállalt több azonosságként aposztrofálhatunk; adódhat abból, hogy az író önleírása során demonstrálja, miként viszonyul különféleképpen a természetes nyelvekhez, miként törekszik arra, hogy munkássága során transznacionális tényezők érvényesüljenek, továbbá abból, hogy különféle beszédmodok és eltérő nyelvi tapasztalatok feldolgozásával reagáljon a különféle irodalmakból érkező készítményekre. A többnyelvűség csupán a leginkább radikális kifejeződése a többfelé tartozásnak; miként koloniális-posztkoloniális helyzetek, viszonyulások, kritikai állásfoglalások és vitázó magatartások értékelése és értelmezése sok tekintetben határozza meg azt a nyelviséget, amely lehet egy általánosan elfogadott (irodalmi) nyelv változata, paródiája, pastiche-ként ellenirodalmi alkotást képviselhet; és egyáltalában: a monológra kényszerítő beszéddel szemben a dialógusok produktív voltát igazolja.

Amennyiben egy régió (természetszerűleg) sokrétű, igen összetett, többfelől szemlélhető (erre maga a régió készlet), és különféle konstellációkat nem uralmi-hatalmi szempontok szerint történő elemzésére keritünk sort, a centrifugális és centripetális erők széttagoló és egymás irányába közelítő munkáját egyként megfigyelhetjük. Ezzel párhuzamosan az

állami-politikai-törvényi meghatározottságokon túl a kultúra területén jelentkező hasonló mozgásoknak is tanúi lehetünk. A Habsburg Monarchia, illetőleg az Osztrák–Magyar Monarchia kitűnő értelmezési területnek bizonyulhat ebből a szempontból. Az nem hallgatható el, hogy csak okkal-móddal azonosítható azzal a Közép-Európával, amelynek a XX. században visszaperlői és apologetikusai is akadtak. Közbevetőleg: a lengyel XVIII. század kultúrája, művészete sokkal inkább Közép-Európáé, mint az olasz–spanyol–francia elemekből összetevődő Bécsé (az udvari kultúráé), jóllehet a század végére, talán II. József tízesztendős uralkodásától kezdve részint megváltozik a helyzet, és ezt Mozart életműve, Blumauer magyar, ukrán stb. befogadástörténete igazolja. Az sem vethető el, hogy a régiós vizsgálat mellett erőteljesen érvényesíthető a kisebb területek, a szubrégiók kutatása, amely nem egységes (nyelv)területeket von be, hanem egymásra mutató kultúrákat, irodalmakat (Alpok-Adria szubrégió). Csáky Móric könyve ugyan Zentral-Európát mond címében, ám ez nem választható el teljesen attól, ami magyarul Közép-Európa. Mégsem ez a dilemma cseng ki tanulságképpen, hanem az a sokoldalú, korszerű szempontokban gazdag előadás, amely a vezérszóként megfogalmazott tényezők elméleti megközelítésével szolgál, hogy ezt jócskán megerősítse az irodalom (és részint a tudomány) megfontolandó tanulságaival.³²

---

32 Zoran Konstantinović–Fridrun Rinner, *Eine Literaturgeschichte Mitteleuropas*. Innsbruck-Wien-München-Bozen. Studien Verlag, 2003. Bőséges szakirodalmi tájékoztató: 481–510. Vö. még: Fried István, *A saját meg az idegen*. Önkép és a másik képe: horvát–magyar viszonyulások. Forrás, 2004, 10., 35–46. A művészettörténet nem feltétlenül a posztkoloniális megfontolásokat érvényesíti régiókonceptiója kialakításakor. Vö: Thomas DaCosta Kaufmann, *(Ost-)Mitteleuropa als Kunstgeschichtsregion?* Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2006. Az én kérdésem így hangzik: Gibt es ein literarisches (Ost-)Mitteleuropa? Oskar Halecki Vorlesung. 2007. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag, 2010.